

Ksenija Vidmar Horvat in Maruša Pušnik

Pandemija COVID-19 in njene družbene posledice

Predgovor urednic

Ko sva lani v zgodnjem poletju snovali povabilo za prispevke k tematski številki, sva urednici začeli z opazovanjem, kako so se posledice pandemije že v prvem valu izkazale za »mnogotere in kompleksne, vključujoč takojšnje javno zdravje in varnost, pa tudi ekonomske, socialne, psihološke in politične izzive, ki se bodo dobro izbistrili šele v bližnji prihodnosti«. S svetovnimi kritičnimi glasovi sva delili stališče, da bo pohod pandemije diskriminatoren. Citirali sva sociologa Ulricha Becka, ki je ob katastrofi v Černobilu zapisal, da imajo globalne grožnje vse bolj »demokratičen« izraz, s čimer sva želeli potrditi, da tudi pandemija ob širjenju ne izbira ne rasnih ne razrednih ne drugih družbenih lokacij. Sočasno sva opozorili, da bo ta »demokratičnost« izražena neenako v učinkih na zdravje ljudi, in sicer glede na njihov socioekonomski položaj in rasno ter etnično pripadnost. Sledili sva razpravam o »novi normalnosti« ter beležili nelagodje ob javni rabi pojmov »novo« in »normalno«. Zavezani kritičnim perspektivam Foucaultove dediščine sva opozarjali, da takšen pojmovnik nehote ustvarja predstavo o prejšnji, »stari« normalnosti kot bolj »normalni« od zdajšnje, »nove« – da je torej pandemija ustvarila situacijo, ki je družbeno patološka in ki se je bomo morali zaradi njene globalne razsežnosti in prisotnosti v mikro in makro porah biološkega, socialnega in kulturnega življenja navaditi kot (začasno) formulo upravljanja z nastajajočo resničnostjo –, a da merilo normalnosti v resnici pripada nedavni preteklosti.

Po nekaj več kot letu dni življenja s pandemijo je slika družbenih posledic, ki jih je ta zarisala v naša življenja, jasnejša. Žal v pretežni meri ta slika ni toliko »novejša«, kot je »bolj normalna« – v pomenu, da se je izza njenega zakulisja v prednji plan prestavilo marsikaj od tistega predpandemičnega normalnega, za katero smo slutili, da nas kot svetovno družbo pelje v družbeno katastrofično: sistemsko krčenje socialne države na (neoliberalnem) Zahodu; neenak dostop do javnega zdravja na globalnem Jugu (in getih globalnega Severa); nehumano in neperspektivno upravljanje z migracijami; spolne neenakosti in postkolonialne biopolitike družbeno reproduktivnega dela; ne nazadnje, spodjedanje pomena znanosti, vednosti in informacije. Pandemija je v »novo normalnost« prepisala vse, kar je bilo pred njenim prihodom del rutiniranega, a povečini javno marginaliziranega režima ustvarjanja neoliberalnega reda in z njim povezane sistemske produkcije globalne neenakosti.

V sociološkem smislu je pandemična »nova normalnost« izris neoliberalne družbe in njenih bolezenskih stanj. Je neposredno pričevanje o zgodovinskem obratu k neoliberalni državi in njegovih posledicah. Okoljske in z njimi povezane humanitarne krize nas opozarjajo, kako je globalni ekonomski red sploščil robove prehajanja med razvitim in razvijajočim se svetom; obenem, kot pišeta Papu in Pal (2020), se šele dobro privajamo na spoznanje, da nas je utapljanje v prekomernem potrošništvu in akumuliranju bogastva oslepilo za uvid, kako je »sistematično zapostavljanje univerzalne človekove potrebe po zatočišču, zdravju in varnosti nastavljeno tako, da revnejši trpijo disproportionalno več in bolj« (Papu in Pal, 2020, 1). V družbeni pogodbi, ki nam jo je vsilila neoliberalna država, nam ni uspelo spogajati ustreznih zaledij pomoči v primeru krize in zagotoviti kompetentne neoliberalne administracije, ki bi znala upravljati z izzivi. Obsežna javna infrastruktura – od bivanja do izobraževanja, zdravja in higiene – je pred nevidnim virusom pokleknila kot preobložen voz, ki ga je v smer pospešene izkoriščanja in neenakosti v zadnjih desetletjih vlekel diktat učinkovitosti, racionalizacije in prekarizacije vsega, kar spominja na javno dobro.

Pandemija je razkrila smrtonosnost neoliberalnega upravljanja z javnim zdravjem. V ZDA – eni najbogatejših držav na svetu in vodilni sili globalne neoliberalne agende – je zdravstvena infrastruktura povsem odpovedala. Kot je s pravljico pripodoba zapisal Siddharta Mukherjee (2020), sesula se je kot slamnata hišica, ki jo je postavil najbrezbrižnejši od treh prašičkov. Primanjkovalo je mask in zaščitne opreme (kar je vodilnega epidemiologa Anthonyja Faucija prisililo v sporno zgodnje priporočilo državljanom, da maske niso nujne). Izdelavo zaščitnih mask so ZDA že pred desetletjem in več prepustile kitajskim proizvajalcem: ko je udaril COVID-19, je Kitajska zaprla velik del svoj industrije, proizvodnjo mask pa prihranila za svoje potrebe. Kronično pomanjkanje jeklenk s kisikom je bilo rezultat varčevanja z zalogami trajne medicinske opreme. Čakalne vrste za sprejem na zdravljenje s kisikom so bile posledica administrativne »racionalizacije«, ki je selitev bolnikov s kisikovo terapijo v domače okolje sčasoma pretvorila v »bizantinski proces« odpuščanja iz bolnišnice. Desetletja so ameriške bolnišnice svetovalnim podjetjem plačevale tečaje za poučevanje umetnosti zmanjševanja stroškov. »Kako iztisniti«, Mukherjee obnavlja znano zgodbo, kako iz zdravstvenega sistema ekstrahirati učinkovitost in znižati stroške ter zaloge, so bila vodilna vprašanja upravljavcev stiskanja – dokler jih pandemija nenadoma ni pritisnila ob zid s protivprašanjem: »kako preživeti«? (ibid.)

Pandemija je na novo razkrila predhodno obstoječe delitve, neenakosti in ranljivosti (Guterres, 2021). Ob prihodu drugega vala je bilo že znano, da so temnopolti ljudje bolj dovzetni za okužbo, z dramatično večjo nujo po bolnišničnem zdravljenju in večjo umrljivostjo. Študija, objavljena že aprila 2020, je pokazala, da je bila pri Afroameričanih in Latinoameričanih stopnja umrljivosti več kot dvakrat višja kot pri belopoltnih obolelih (Bryant, 2020; Kolata, 2020). Oboleli pripadniki rasnih in etničnih manjšin se, po

drugem viru, »soočajo z naraščajočimi preprekami za testiranje, kar prispeva k zamudam pri odkrivanju okužb in zapletom ob poteku bolezni« (Kolata, 2020). Avtorji študij so med razlogi za takšna razhajanja v številkah glede na belopolto populacijo navedli sistemski rasizem, diskriminacijo in socioekonomski položaj. Do konca prvega leta pandemije so raziskave, ki so opazovale obolevnost po rasi, potrjevale zgodnje statistike. K socioekonomskim dejavnikom so dodale še sociookoljske: skupnosti temnopoltih in etničnih manjšin so gosteje poseljene, zaposlitve v njih zahtevajo več bližnjih stikov z drugimi ljudmi, prebivalci so odvisni od javnega prevoza. Podobno je bilo v Veliki Britaniji, ki je beležila statistično opazno višjo pojavnost obolevnosti v skupnostih etničnih manjšin. Ruth Watkinson s kolegi je razkorak pojasnjevala z zdravstveno neenakostjo: »Posamezni pripadniki etničnih manjšin statistično bolj verjetno živijo v socialno šibkih okoljih in z nižjimi prihodki od belcev. Njihov dostop do zdrave prehrane, zelenih površin in telovadnic za dnevno vadbo je omejen« (Geddes, 2021). Posledično pogosteje zbolevajo za diabetesom in se borijo s prekomerno telesno težo – zdravstvenima stanjema, ki drastično povečujeta nevarnost za obolevnost in smrt zaradi COVID-19.

Kmalu po izbruhu epidemije je postalo jasno, da pred vsemi umirajo delavci v prednjih vrstah tveganja, temnopolti, invalidi in stanovalci v prenatrpanih bivališčih. Nobena od vlad v obeh državah, kakor tudi drugod po svetu (vključujoč Slovenijo!), ni zagotovila polnega nadomestila, ki bi tem skupinam omogočilo odsotnost z dela na najbolj tveganih delovnih mestih, in omogočila ustrezno zaščito delavcev in delavk v najbolj tveganih poklicih, kot je oskrba v domovih za ostarele. Namesto ukvarjanja z lastno odgovornostjo in neodzivnostjo smo bili priča, kot je zapisal kritik *Guardiana* v analizi ukrepanja britanske vlade (spet zlahka prenosljivo na vlade drugod), operaciji »okrivi javnost« (Chakraborty, 2021). »Virus se lahko bohota, ker so revščina, diskriminacija ter uničevanje naravnega okolja in človekovih pravic ustvarili krhke družbe«, v svojem poročilu piše generalni sekretar Združenih narodov (Guterres, 2021). Poročanje o individualnih kršilcih ukrepov je namesto na družbene izvore s prstom kazalo na posameznika – in sklenilo krogotok neoliberalne dogme, da je družbeno zlo rezultat neodgovornih državljanov in ne produkt sistema.

Namesto kritičnega soočenja z dediščinami systemskega razgrajevanja socialne države in globalne pravičnosti je pandemija postala priložnost za razgradnjo demokratičnih norm in kolektivnega upravljanja z javnim dobrim. Novinarjem, aktivistom, odvetnikom in opozicijskim politikom so začeli odvzemati pravico do opazovanja, opozarjanja in kritike oblasti. Zdravstvena pandemija je postala podij za pandemično zlorabo človekovih pravic (ibid.). Sociologa Nira-Yuval Davis in Georgie Wemyss (2020) zgodaj opozarjata na nevarnosti ukrepov za omejevanje gibanja, vključujoč lock-down in zapiranje državnih meja, ki vodijo k poostrenemu nadzoru nad prebivalstvom in normaliziranju politik biometričnega preverjanja državljanov. Pandemija je olajšala pot starim režimom zamejevanja in jih opremila z novo logiko legitimacije.

Diskurz o učinkovitejšem varovanju meja zaradi zdravstvenih razlogov je sestopil v rasializiranje drugega. »Poziv #Ostanidoma ni privilegij beguncev in migrantov na poteh«, sta zapisali urednici v nedavnem zborniku o ljudeh z družbenega obrobja v obdobju COVID-19 (Cukut Krilić in Zavrtnik, 2021), ter vseh, ki so se znašli v »sivih conah« onkraj dostopa do zdravstvene oskrbe in pomoči države: Romi, brezdomci, legalni delavci na gradbiščih v gostujočih državah ter ilegalne delavke v nevidni ekonomiji ženskega reproduktivnega dela.

Za slednje, »les nouveaux misérables«, kot jih v svojem fotografskem dokumentiranju Filipink v francoskih gospodinjstvih (po nekaterih ocenah skoraj 50.000 delavk, večinoma brez dovoljenj za delo) imenuje Thomas Morel-Fort (Hodal, 2020), se je travma ekonomskega preživljanja na domovih bogatih zaposlovalcev in zaposlovalk v času pandemije samo še poglobila. Organizacija za spremljanje kršitev človekovih pravic (Human Rights Watch) je leta pred pandemijo opozarjala na dramatično izkoriščanje teh delavk, skritih pred pogledi javnosti za zidovi domovanj bogatih, brez pravne zaščite in varovanja pred zlorabami zaposlovalcev. Po letu dni pandemije je že jasno, zapišejo v svojem poročilu, da je ta svetovno najranljivejša demografska skupina še tesneje ujeta v režimih izkoriščanja, s še manj možnosti za ekonomsko osamosvojitve. Mnoge med njimi so izgubile delo, za tiste, ki so ga ohranile, pa so se delovni pogoji zaostriili (Redfern, 2021).

COVID-19 je zdravstvena in ekonomska kriza postala tudi za ženske iz drugih skupin. Po poročilu Anne Johnston (2020) je v Veliki Britaniji že ob prvem valu 26 % žensk pričakovalo upad prihodka; isto usodo je pričakovalo le 18 % moških. Krčenje sektorjev s pretežno žensko delovno silo (domovi za ostarele, otroško varstvo, gostinstvo in turizem, osebna nega) je povečalo razkorak v plačah in okrepilo spolne norme skrbstvene ekonomije. Pandemija je zaostriila delovne pogoje žensk in poglobila njihovo finančno krhkost: med marcem 2020 in februarjem 2021 se je število nezaposlenih v EU povečalo za okoli 2,4 milijona, od tega je 1,3 milijona žensk. Brezposelnost žensk je narasla za 20,4 %, brezposelnost moških pa 16,3 % (Fernandes in Kerneis, 2021). Za ženske, ki so ostale doma ter prevzele pretežno skrb za družino in otroke, se je začelo novo poglavje v zgodovini izčrpavanja gospodinje. Zakaj poznam okoli sebe toliko mam, ki se počutijo kot »zgube«, se v februarski izdaji *The New York Timesa* sprašuje Jennifer Senior (2021). Matere se znova borijo z neenako porazdeljenim bremenom družinskega življenja, ki ga je pred obratom v neoliberalizmu tako slikovito popisala Betty Friedan. »V le nekaj mesecih smo napredek v enakosti med spoloma potisnili za desetletja nazaj«, v prej omenjenem poročilu Združenih narodov piše sekretar Gutters; naraščajo vse oblike nasilja nad ženskami, od nasilja v družini do izkoriščanja deklet v trgovini s spolnimi uslugami in mladoletnimi porokami.

Kakšna bo postkovidna resničnost, ki nas čaka? Varnostni ukrepi, ki so jih sprejele države v EU, so obnovili težnje po vnovičnem zamejevanju in tršem schengenskem

režimu: njihov odmev bo zagotovo našel dolgotrajno in gostoljubno zatočišče v populističnih politikah, uperjenih proti migrantom, tujcem in obiskovalcem iz »nevarnih« svetovnih regij. Skupnosti rasnih in etničnih manjšin, delavci in delavke v skrbstvenem sektorju, revni, mladi, ženske in migrantke v reproduktivnem delu bodo prvi pričevalci neenakosti, ki jim je pandemija namenila novo poglavje izkoriščanja, nasilja in brezizhodnosti. Prvič po desetletjih narašča tudi skrajna revščina. Ekonomisti napovedujejo, da bo okrevanje bližje obrnjeni črki K, kjer se bodo finančno močnejši hitreje vrnili v stare položaje, medtem ko bodo tisti z nižjimi dohodki obtičali na ravni črti (Hinsliff, 2021). Za najranljivejše se bo nadaljevala »dolga doba COVIDA«: ker bodo izgubili delo, ker se zaradi posledic bolezni ne bodo mogli vrniti na delo; ker bodo v svojih prenatrpanih, z osnovnimi zdravstvenimi in higienskimi primanjkljaji poseljenimi okolji še naprej prva tarča potujočega virusa; ker ne bodo imeli dostopa do cepiva, ki jim ga bodo odrekale bogate nacije in globalna farmacevtska industrija. Vprašanja, kot je zakaj so si najbogatejše države z najmanjšo ogroženostjo in tveganjem v primerjavi z revnim svetom priborile cenovno ugodnejši in hitrejši dostop do cepiv (Bhutto, 2021), bodo zvenela v naših ušesih še dolgo potem, ko bo jasno, da si je zahodni svet že razkužil roke in opral vest, da bi nosil odgovornost za počasno zajeziitev epidemije na svojih ozemljih ter s tem širitev in bohotenje na pragovih prebivalstva v najrevnejših predelih sveta.

*

Za vsako krizo, vključujoč zdravstveno, stoji preplet socialnih, ekonomskih, političnih in etičnih tokov upravljanja življenja (*governmentality*); naloga kritičnega družboslovja in humanistike je odgovoriti na krizo pandemije s predlogi za alternativne modele upravljanja z javnim dobrim. V omejenem obsegu tega sklopa je ambicija lahko le omejena. V pričujočem tematskem bloku o pandemiji COVID-19 smo zbrali družboslovno-humanistične vpogledе v družbeno-kulturne vidike pandemije in t. i. »korona krize«. Bogat nabor člankov tako razmišlja o pandemiji onkraj medicinsko-tehnicističnih premislekov, ko na eni strani ponuja filozofsko-sociološko navdihnjene razprave o družbenih in političnih implikacijah pandemije, na drugi strani pa postreže s konkretnimi sociološko-komunikološkimi empiričnimi študijami o življenju s pandemijo v slovenski družbi. Tematski blok, razdeljen na tri dele, pa je v zadnjem delu obogaten še z dvema kulturološkima premissljevanjema o pomenu pandemije za kulturni prostor, ki je pod njenim vplivom doživel številne preobrazbe.

Tematski blok odpira članek Boruta Ošlaja, ki v kontekstu klasičnega binoma narava : kultura predstavlja etične razsežnosti pandemije in premissljuje o etičnih dilemah ter izzivih, pred katerimi se je nenadoma znašlo človeštvo. Ošlajeva razprava se nato smiselno nadaljuje s člankom Roka Svetliča, ki v središče svojega

filozofsko-analitskega razmišljanja postavlja vprašanje, ali lahko pandemija prinese priložnosti za revitalizacijo zahodnega duha. Po njegovem mnenju namreč pandemija pomeni prelom z narativi znanstvene preračunljivosti sveta, kar ponuja možnosti alternativnim oblikam sobivanja. Članek Jane S. Rošker se loteva analize medkulturne problematike te krizne situacije, v kateri se je znašlo človeštvo s pandemijo COVID-19, konkretno se osredotoča na rasizem in tradicionalne kitajske modele relacijskega in antiesencialističnega koncepta sebstva, da bi prikazal nove možnosti dožemanja medosebnih in medkulturnih interakcij, ki lahko v času globalnih katastrof vodijo k solidarnosti in sodelovanju. Prvi sklop zaključuje članek Ksenije Vidmar Horvat, ki odpira relevantno vprašanje pomena teorij zarote in populizma v obdobju pandemije COVID-19, ko izpostavi dejavnika, ki močno prispevata k njihovemu razširjanju, družbena omrežja in naraščanje nezaupanja do znanosti. Po avtoričinem mnenju lahko oboje prispeva k sodobni »epistemološki krizi«, delno tudi k »proti-razsvetlenskemu obratu« v družbeni zavesti, še posebej pa vloga neoliberalne države vodi v vse večje polariziranje skupnosti.

Drugi sklop, ki vsebuje konkretne empirične študije na slovenski populaciji, začne članek Marjana Cugmasa, Polone Dremelj, Tine Kogovšek, Anuške Ferligoj in Zanela Batagelja, ki je pomemben prispevek k študijam starizma v slovenski družbi, saj se loteva analize značilnosti omrežij socialne opore starejših od 64 let, ki živijo doma, kar avtorji preiskujejo v času, ko je prišlo do popolnega zaprtja javnega življenja v prvem valu pandemije. Ugotavljajo, da je bila dobra desetina starostnikov z omejenimi viri socialne opore, na socialno oporo pa vplivata predvsem spol in velikost gospodinjstva starostnika. Tudi Mitja Hafner Fink in Samo Uhan operirata s konkretnimi podatki, zbranimi z raziskavami Slovenskega javnega mnenja, ki so bile izvedene tik pred začetkom epidemije ter v prvem in drugem valu epidemije. Kot raziskovalno vprašanje izpostavljata vpliv percepcije in vrednotenja družbenih neenakosti na protestno participacijo državljanov v kriznih časih in ugotavljata, da zbrani podatki potrjujejo teorijo relativne deprivacije, saj je po njunem mnenju protestno ravnanje posledica relativne stopnje deprivacije v posamezni družbeni skupini. Sklop empiričnih študij zaključuje analiza medijskih praks in komunikativnih figuracij študentov v času karantene avtorjev Dejana Jontesa, Brede Luthar in Maruše Pušnik. Avtorji pripominjajo, da je karantena porušila fizično in družbeno diferenciacijo prostorov v vsakdanjem življenju, ukinila številne interakcijske rituale in izpostavila digitalno komuniciranje ter z njim samo še intenzivirala mediatizacijo družbe.

V tretjem sklopu Irena Samide začneja kulturološko analizo pandemije COVID-19, ko pod drobnogled vzame ključen medicinsko-kulturni fenomen, ki je neke vrste zaščitni znak pandemije – masko. Avtorica preučuje motiv maske v književnosti ter njegov vpliv na posameznikovo samopodobo in identiteto; še posebej se osredotoči na analizo Schnitzlerjevega in Rilkejevega dela ter prepozna ambivalentno vlogo

maske v človekovem odkrivanju identitete ter vlogo obrazne maske kot simbolnega sprožilca razkroja identitete. Tudi članek Alice Favaro nadaljuje s seciranjem književnih, stripovskih in likovnih del v povezavi s pandemijo COVID-19, ko ugotavlja, da je svet umetnosti in literature na krizno medicinsko situacijo odgovoril z različnimi kratkimi zgodbami, likovnimi deli in stripi, ki so nastali v času popolnega zaprtja. Po avtoričinem mnenju se v času izolacije in osamljenosti pisanje in umetnost spreminjata v prostor upora.

Zbrani članki so preliminarni vpogled v družboslovno-humanistični imaginarij o medicinskem fenomenu COVID-19, globalni pandemiji, karanteni in popolnem zaprtju družb. Bralcu ponujajo izčrpen prikaz človekovega in družbenega duha v času pandemije in se spogledujejo s širšimi družbeno-političnimi implikacijami, ki jih ta pandemija prinaša človeškim družbam in sebstvom, hkrati pa napovedujejo širše družbene transformacije, ki se dogajajo v zadnjih dveh letih, od decembra 2019, ko je prišlo do izbruha pandemije.

Viri in literatura

- Bhutto, F., The world's richest countries are hoarding vaccines. This is morally indefensible, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/mar/17/rich-countries-hoarding-vaccines-us-eu-africa>; 17. 3. 2021.
- Bryant, M., Minorities much more likely than white people to test positive for Covid – study, <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/16/minorities-more-likely-than-white-people-test-positive-covid-study>; 17. 9. 2020.
- Chakraborty, A., The Dominic Cummings circus is an indictment of the entire governing class, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/may/26/dominic-cummings-circus-indictment-governing-class-failures-uk>; 26. 5. 2021.
- Cukut Kriljić, S. in Zavrtnik, S., *#Ostanidoma. Migracije, begunci in COVID-19*, Maribor, 2021.
- Fernandes, S., Kerneis, K., Bearing the brunt: the impact of COVID-19 on women, <https://socialeurope.eu/bearing-the-brunt-the-impact-of-covid-19-on-women>; 29. 6. 2021.
- Geddes, L., Health inequalities in UK are major factor in high BAME Covid cases, <https://www.theguardian.com/society/2021/jan/28/health-inequalities-in-uk-are-major-factor-in-high-bame-covid-cases>; 28. 1. 2021.
- Guterres, A., The world faces a pandemic of human rights abuses in the wake of COVID-19, <https://www.theguardian.com/global-development/2021/feb/22/world-faces-pandemic-human-rights-abuses-covid-19-antonio-guterres>; 23. 2. 2021.
- Hinsliff, Gaby, 2021: What Tories fear about Marcus Rashford: he's made the case for decent welfare, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/jan/15/tories-fear-marcus-rashford-welfare-school-meals-poverty>; 15. 1. 2021.
- Hodal, Kate, 2020: Les nouveaux misérables: the lives of Filipina workers in the playground of the rich, <https://www.theguardian.com/global-development/2020/oct/12/les-miserables-nouveau-the-lives-of-filipina-workers-in-the-playground-of-the-rich>; 29. 6. 2021.
- Johnston, Anna, 2020: COVID-19: An economic crisis for women, <https://www-lwbooks.co.uk/>

soundings/blog/covid-19-an-economic-crisis-for-women?mc_cid=2fc7ac9b348mc_eid=b7979ea4e9; 17. 8. 2020.

Kolata, Gina, 2020: Social inequities explain racial gaps in pandemic, studies find, https://www.nytimes.com/2020/12/09/health/coronavirus-black-hispanic.html?surface=home-discovery-vi-prg&fallback=false&req_id=636382679&algo=identity&variant=no-exp&imp_id=108487615&action=click&module=Science%20%20Technology&pgtype=Homepage; 12. 9. 2020.

Mukherjee, S., *What the coronavirus crisis reveals about American medicine*, New Yorker, 27. 4. 2020.

Papu, S. in Pal, S., Braced for impact: architectural praxis in a post-pandemic society, https://advance.sagepub.com/articles/preprint/Braced_for_Impact_Architectural_Praxi_in_a_Post-Pandemic_Society/12196959, 2020.

Redfern, Corine 2021: 'I want to go home': Filipina domestic workers face exploitative conditions, <https://www.theguardian.com/world/2021/jan/27/domestic-workers-philippines-coronavirus-conditions>; 28. 1. 2021.

Senior, Jennifer, 2021: Mothers all over are losing it, <https://www.nytimes.com/2021/02/24/opinion/covid-pandemic-mothers-parenting.html>; 24. 1. 2021.

Yuval-Davis, N. in Wemyss, G., *Bordering under the coronavirus epidemic*, <https://acssmigration.wordpress.com/2020/04/20/bordering-under-the-corona-virus-pandemic-georgie-wemyss-and-nira-yuval-davis/>, 2020.